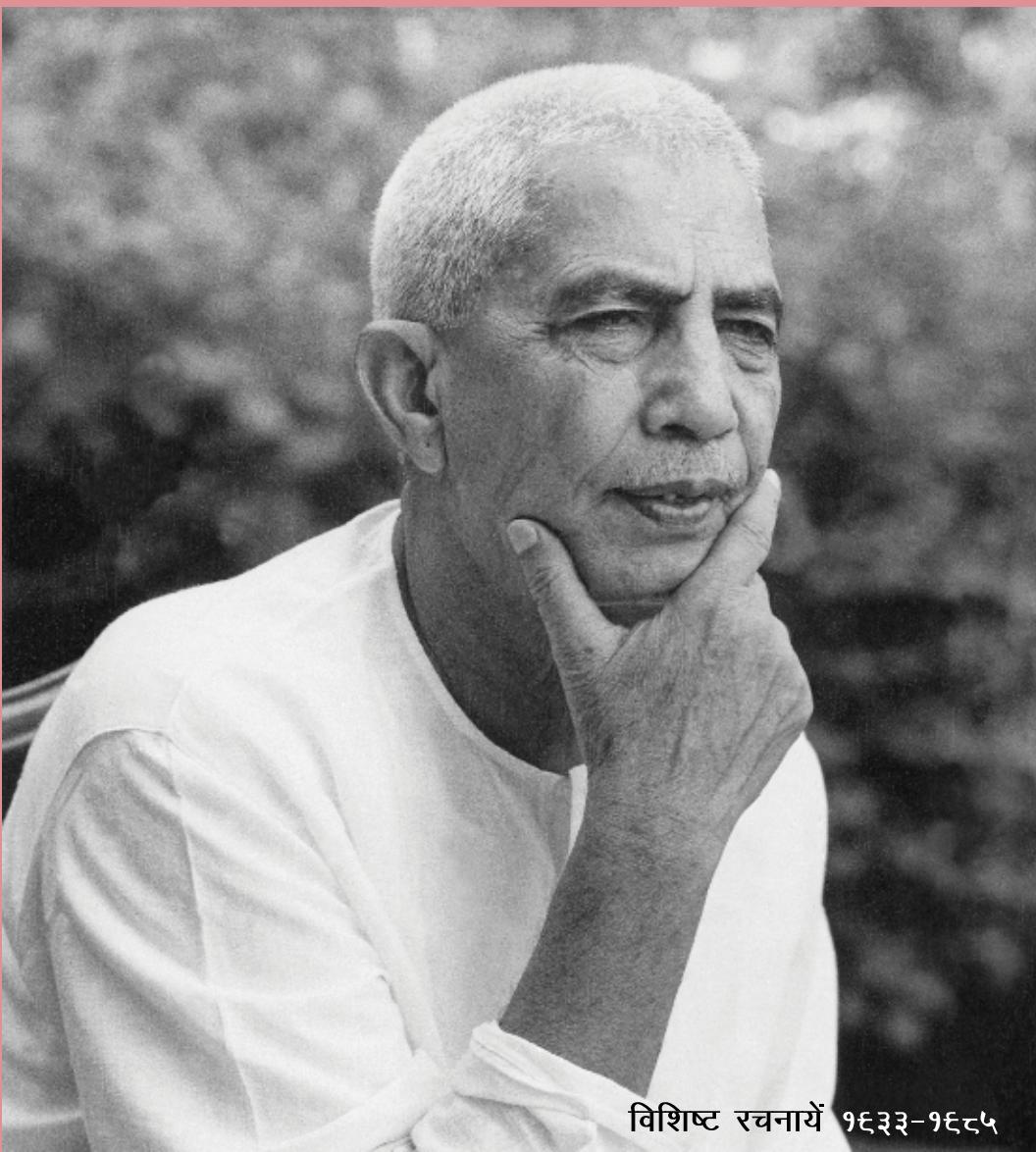

ਪੰਜਾਬ ਸਮਸਥਾ: ਏਕ ਨਿਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ

੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੮੩

ਚੌਧਰੀ ਚਰਣ ਸਿੰਹ

ਵਿਸ਼ਿ਷ਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ੧੯੩੩-੧੯੮੫

२६ जनवरी २०२२

चरण सिंह अभिलेखागार द्वारा प्रकाशित
www.charansingh.org
info@charansingh.org

सर्वाधिकार सुरक्षित। इस प्रकाशन को केवल पूर्व अनुमति के साथ
पुनः प्रस्तुत, वितरित या प्रसारित किया जा सकता है।
अनुमति के लिए कृपया लिखें info@charansingh.org

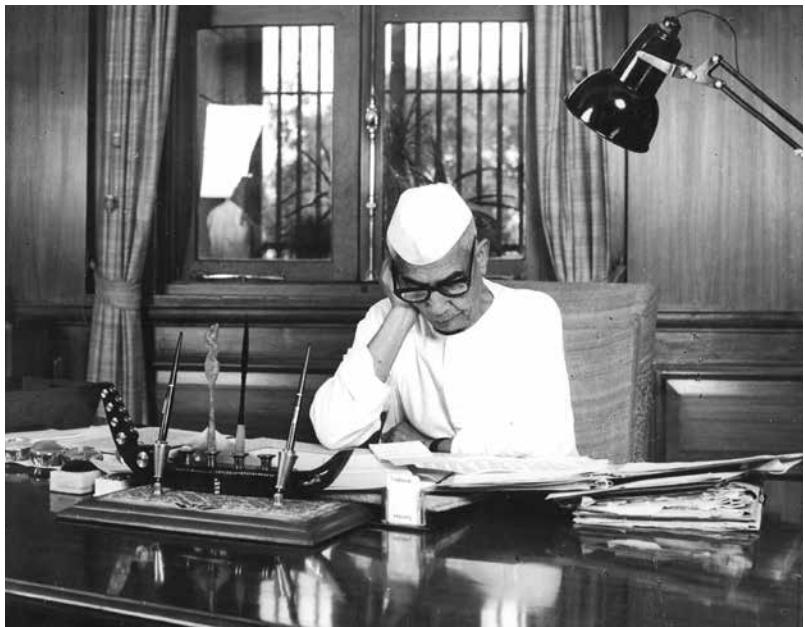
अक्षर तथा आवरण संयोजन राम दास लाल
सौरभ प्रिटर्स प्राइवेट लिमिटेड, ग्रेटर नोएडा, भारत द्वारा मुद्रित।

चरण सिंह के पिता मीर सिंह तथा माता नेत्र कौर, १९५०

चरण सिंह का जन्म २३ दिसंबर १९०२ को "एक साधारण किसान के यहां छपर छवाये मिट्टी की दीवारों से बने घर में हुआ था, जहां आंगन में एक कुंआ था, जिसका पानी पीने और सिंचाई के काम आता था।"¹ संयुक्त प्रांत (उत्तर प्रदेश) के मेरठ जिले के नूरपुर गांव में एक पट्टेदार गरीब किसान की कच्ची मढ़ैया में पैदा हुआ यह शिशु आजाद भारत में देहात की बुलंद आवाज बना।

* चरण सिंह के अपने शब्दों में

चौधरी चरण सिंह
भारत के प्रधान मंत्री। दिल्ली, १९६६

ग्रामीण भारत के जैविक बुद्धिजीवी

ਪੰਜਾਬ ਸਮਸਥਾ ਏਕ ਨਿਰ्भਿਕ ਚਿੰਤਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਮਸਥਾ ਕਾ ਮੂਲ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਕੇ ਲਿਏ ਕੌਨ ਲੋਗ ਜਿਸ਼ੇਦਾਰ ਹਨ ਤਥਾ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਰੀਤਿਧਿਆਂ—ਨੀਤਿਧਿਆਂ ਕੇ ਚਲਤੇ ਇਸਕੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪਰਿਣਾਮ ਕਿਹਾ ਹੋਂਗੇ—ਇਨ ਸੁਵਾਂ ਪਰ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੮੩ ਕੋ ਚੌਧਰੀ ਚਰਣਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਰੋਕੋ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਪਰ ਬੋਲਤੇ ਹੁए ਪੰਜਾਬ ਸਮਸਥਾ ਕਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਦ ਵਿਸ਼ਲੇ਷ਣ ਕਿਯਾ, ਉਸਮੇਂ ਉਨਕੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਿਤਾ, ਸਪਣਵਾਦਿਤਾ ਏਂ ਸਾਹਸਿਕਤਾ ਜਾਹਿਰ ਹੋਤੀ ਹੈ।

ਆਜ ਜਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਪਰ ਹਮ ਚੰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਯਹ ਏਕ ਐਤਿਹਾਸਿਕ ਮਸਲਾ ਕਹਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ। ਇਸਸੇ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਭਵਿ਷്യ ਕਾ ਸਵਾਲ ਜੁਡਾ ਹੁਆ ਹੈ। ਯਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸਕਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਪਡਨੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਕੇ ਭਵਿ਷्य ਕੇ ਲਿਏ ਯਹ ਬਹੁਤ ਬਡੀ ਬਾਤ ਹੈ।

ਖਾਲਿਸ਼ਟਾਨ ਕੀ ਮਾਂਗ ਯਾ ਸਿਖਿਸ਼ਟਾਨ ਯਾ ਸਿਖ ਸਟੇਟ, ਕੁਛ ਭੀ ਕਹਿਯੇ, ਯਹ ਕਾਫੀ ਸਮਝ ਸੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸ਼ਟਾਨ ਲੇ ਲਿਆ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸ਼ਟਾਨ ਲੇ ਲਿਆ ਔਰ ਹਮਾਰੀ ਮਾਂਗ ਖਾਲਿਸ਼ਟਾਨ ਕੇ ਲਿਏ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਅਲਫਾਜ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਅਲਫਾਜ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦਾ, ਯਹ ਆਵਾਜ਼ ਪਛਲੇ ਸੇ ਉਠਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਰੀਬ—ਕਰੀਬ ਯਹੀ ਬਾਤ ਕਹੀ ਥੀ। ਅਲਫਾਜ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਫਰਕ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਨੇ ਉਨਕੇ ਬੁਲਾਯਾ ਔਰ ਉਨਸੇ ਕਹਾ ਕਿ ਯਹ ਸੁਸਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯਹ ਆਪਕੇ ਲਿਏ ਔਰ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਕਿਸੀ ਨਾਗਰਿਕ ਕੇ ਲਿਏ ਸੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਜੋ ਕਹਾ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾਸਿੰਘ ਉਸਕੋ ਸਮਝਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਕੁਛ ਵੇਂ ਕਹ ਰਹੇ ਥੇ, ਉਸਕੋ ਵੇਂ ਰਾਜਸਤਾਨ ਕੇ ਬੱਲ ਪਰ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਤੈਤੀਅਰ ਭੀ ਥੇ। ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਬ ਜਿਸ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦਾ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਰਹੇ ਥੇ, ਉਸਕੋ ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਬੰਦ ਕਿਯਾ ਔਰ ਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਂਤਿ ਸੇ ਚਲਨੇ ਲਗਾ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਮੌਜੂਦਾ ਕਿਸੀ ਵਿਕਾਸ ਕੇ ਜ਼ਹਨ ਮੌਜੂਦਾ ਯਹ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਸਿਖ ਭਾਈ ਹਮ ਸੇ ਅਲਗ ਹੋਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਸਕੇ ਬਾਦ ਬਹੁਤ ਅਰਸੇ ਤਕ ਪੱਧਰ ਗੋਵਿੰਦ ਬਲਲਭ ਪੱਧਰ ਯੂ.ਪੀ.ਓ ਕੇ ਚੀਫ ਮਿਨਿਸਟਰ ਰਹੇ, ਵੇਂ ਹੋਮ ਮਿਨਿਸਟਰ ਥੇ। ੧੨ ਜੂਨ, ੧੯੬੦ ਕੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ ਯਾ

पंजाबी स्टेट या जो कुछ भी कहा जाये, इस मांग को लेकर हमारे सिख भाइयों ने एक जुलूस निकालना चाहा। वह जुलूस शीशगंज से रकाबगंज गुरुद्वारे तक निकालना चाहते थे। पंडितजी ने कहा कि यह बात गलत होगी, क्योंकि यह मांग भी गलत है। लिहाजा वह जुलूस शीशगंज से निकलकर रकाबगंज गुरुद्वारे तक नहीं आ पाया और जो लोग जुलूस में थे, वे तितर-बितर हो गये। देश में कोई अवांछनीय घटना नहीं हुई और यथा—पूर्व शांति से देश चलता रहा। इसके बाद सबसे पहले १० जून, १९६८ को दिल्ली में सिख होम लैंड की आवाज उठती है। बाकायदा मेरे पास एक प्रेस रिपोर्ट है और जो बात आज तफसील से कही जा रही है, करीब करीब वही मांग थी। इस पर गवर्नर्मेंट ने कुछ किया या नहीं, यह मुझको नहीं मालूम। लेकिन, बाजाब्ता यह आवाज उठी।

मैं यह अर्ज कर देना चाहता हूँ कि इससे पहले सन् १९६६ में पंजाब और हरियाणा के दो टुकड़े हो गये। रोहतक में प्रैविट्स करने वाले एक प्रमुख वकील थे, उन्होंने मुझको एक चिट्ठी में यह लिखा कि हरियाणा एक छोटा सूबा रह जायेगा और पंजाब भी छोटा सूबा होगा। लेकिन मुगलों के जमाने से दिल्ली सूबा एक था। मेरठ और आगरा डिवीजन तथा हरियाणा का इलाका, यह सब एक ही सूबा था। अंग्रेजों के जमाने में एक सिविलियन ऑफिसर कॉर्बेट ने यह स्कीम रखी थी।

सन् १९२८ में हिन्दू-मुस्लिम एकता का सवाल उठा। उस समय पं० मोतीलाल नेहरु हमारी कांग्रेस के अध्यक्ष थे। मुस्लिम भाई अल्पमत में थे लेकिन उनको तरजीह दी जाती थी। हमारे सिख भाइयों ने कहा कि पंजाब में हमको प्रमुखता मिलनी चाहिए, जैसे मुस्लिम अल्पसंख्यकों को और सूबों में मिलती है। मुसलमानों का यह जवाब था कि हमारी कुल ५२-५३ प्रतिशत आबादी है, इसलिए हमें पंजाब में प्रमुखता मिलनी चाहिए। दलील दोनों की ठीक थीं। इस मसले को हल करने के लिए ब्रिटिश सिविलियन ने एक योजना रखी थी, जिसमें राउण्ड टेबल कॉन्फ्रेंस पर विचार हुआ। जहां तक मुझे याद है, महात्मा गांधी और जिन्ना साहब ने उसको माना। लेकिन डॉ० गोकुल चन्द नारंग ने, जो हिन्दी-भाषी क्षेत्र पंजाब में घग्गर नदी तक है। वह कभी पंजाब का अंग नहीं था लेकिन सन् ५७ में शामिल कर दिया गया। वह क्षेत्र, मेरठ और आगरा डिवीजन का क्षेत्र तथा दिल्ली सूबे का क्षेत्र १८०३ में लार्ड लेक की विजय के बाद अंग्रेजों के हाथ में आया। उसे हरियाणा, पंजाब में जोड़ दिया और मेरठ तथा आगरा डिवीजन लखनऊ में शामिल कर दिये गये।

एक साहब ने मुझे चिट्ठी लिखी, उनका नाम मेरे पास मौजूद है।

ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਕਹਾ ਕਿ ਆਪ ਧੂੰ ਪੀ੦ ਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਇਥੇ। ਧੂੰ ਪੀ੦ ਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਪਹਲੇ ਉਠ ਚੁਕੀ ਥੀ। ਮੈਨੇ ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਮੌਜੂਦਾ ਪਹਲੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਥਾ ਕਿ ਧੂੰ ਪੀ੦ ਕਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਹੋਨਾ ਚਾਹਿਏ। ਮੈਨੇ ਉਸਮੋਂ ਸਕਿਯ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਕਿਧੋਕਿ ਪਂਡਿਤ ਜੀ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਕੋ ਨਹੀਂ ਚਾਹਤੇ ਥੇ। ਜਬ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਬਨੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਰਾਧ ਥੀ ਕਿ ਬਿਹਾਰ, ਮਧਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਔਰ ਧੂੰ ਪੀ੦ ਕਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਹੋਨਾ ਚਾਹਿਏ। ਹਮਾਰੇ ਉਸ ਵਕਤ ਕੇ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਥੇ, ਵਹ ਉਸਕੇ ਲਿਏ ਸ਼ੁਰੂ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੂਏ, ਬਾਦ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਵਿਭਾਜਨ ਗਲਤ

ਮੁੜਸੇ ਕਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਧਰ ਸੇ ਯਹ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਏਂ ਕਿ ਮੇਰਾਠ, ਆਗਰਾ ਡਿਵੀਜਨ ਹਰਿਆਣਾ ਕੇ ਸਾਥ ਮਿਲਾਕਰ ਦਿਲੀ ਸੂਬਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਜੋ ਚਿੜੀ ਮੈਨੇ ਲਿਖੀ, ਵਹ ਸੁਨਾਤਾ ਹੂਂ। ਮੇਰੀ ਰਾਧ ਯਹ ਥੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਬੰਟਵਾਰਾ ਹੋਨਾ ਗਲਤੀ ਹੁੰਈ। ਯਹ ਨਹੀਂ ਹੋਨਾ ਚਾਹਿਏ ਥਾ, ਕਿਧੋਕਿ ਇਸਕੇ ਨਤੀਜੇ ਆਗੇ ਜਾਕਰ ਗਲਤ ਨਿਕਲਨੇ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੈਨੇ ਉਨਕੋ ਲਿਖਾ, ਯਹ ਚਿੜੀ ਨਵਮੰਬਰ ੨੪, ੧੯੬੫ ਕੀ ਹੈ—

“ਪ੍ਰਿਯ ਚੌਥੀ ਸਾਹਬ, ਆਪਕਾ ੧੮ ਨਵਮੰਬਰ ਕਾ ਪੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁਆ। ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧਨ੍ਯਵਾਦ। ਮੇਰਾ ਸਪਣਾ ਰੂਪ ਸੇ ਕਹਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਤਾ ਕਿ ਏਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਣੀ ਰਾਜਿਆਤ ਕਾ ਗਠਨ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਹਿਤ ਮੌਜੂਦਾ ਹੋਗਾ। ਇਸਕੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋਂਗੇ।”

ਅਬ ਉਸਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਮਾਰੇ ਸਾਮਨੇ ਹਨ। ਯਹ ਮੈਂ ਬਤਾ ਰਹਾ ਹੂਂ ਕਿ ੧੯੬੬ ਮੌਜੂਦਾ ਬੰਟਵਾਰਾ ਹੁਆ ਔਰ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਦ ਖਾਲਿਸ਼ਤਾਨ ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਬਾਕਾਧਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ੧੯੬੮ ਕੀ। ੧੯੭੬ ਮੌਜੂਦ ਆਨਨਦਪੁਰ ਸਾਹਬ ਮੌਜੂਦ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਕੋ ਫਿਰ ਦੋਹਰਾਯਾ ਗਿਆ ਔਰ ਸਾਫ ਬਾਤ ਕਹੀ ਗਿਆ। ਜੋ ਉਸਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਮੌਜੂਦ ਅਰਥ ਲਗਾਯਾ ਗਿਆ, ਵਹ ਕਹਤੇ ਹਨ ਹਮਾਰਾ ਮਤਲਬ ਯਹ ਨਹੀਂ ਥਾ ਕਿ ਸਿਖ ਰਾਜਿਆਤ ਅਲਗ ਬਨੇ, ਸਿਖ ਦੇਸ਼ ਯਾ ਖਾਲਿਸ਼ਤਾਨ ਬਨੇ। ਲੋਕਿਨ ਜੋ ਅਲਫਾਜ਼ ਉਸਮੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿਯੇ ਹਨ, ਉਸਦੇ ਅਗਰ ਯਹ ਅਰਥ ਨਿਕਾਲਾ ਜਾਏ ਕਿ ਸਿਖ ਸਮੁਦਾਯ ਏਕ ਸਿਖ ਰਾ਷ਟਰ ਹੋਗਾ ਔਰ ਵਹ ਏਕ ਅਲਗ ਦੇਸ਼ ਯਾ ਹਿੱਸਾ ਚਾਹਤੇ ਹਨ, ਮੁਲਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਲਗ ਹੋਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹਨ, ਤੋ ਗਲਤ ਨ ਹੋਗਾ, ਕਿਧੋਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਕੇ ਅਲਫਾਜ਼ ਯਹ ਹੈ—

“ਸਿਰੋਮਣਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਤਤਵ”

(ਅ) ਅਮਿਧਾਰਣਾ:

“ਸਿਰੋਮਣਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਸਿਖ ਰਾ਷ਟਰ ਦੇ ਆਸਾਓਂ ਔਰ ਆਕਾਂਕਸ਼ਾਓਂ ਕੋ

ਮੂਰ੍ਤ ਰੂਪ ਦੇਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਹੈ ਔਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂਰ੍ਣ ਰੂਪ ਸੇ ਇਸਕਾ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਧਿਤਵ ਕਰਨੇ ਕਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।”

ਸਿਖ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਖ ਰਾ਷ਟਰ, ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ੨੦ ਪਰ ਵਹ ਕਹਤੇ ਹੈਂ—
“ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਕਘ:

ਨਿ:ਸਾਂਦੇਹ ਪਥ ਕਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਕਘ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇ ਪ੃ਛਾਂ ਮੋਂ ਦਸਵੋਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਧਰਮਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋ ਪ੍ਰਤਿ਷਼ਠਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਔਰ ਖਾਲਸਾ ਪਥ ਕਾ ਜੋ ਸੂਲਭੂਤ ਲਕਘ ਹੈ, ਵਹ ਹੈ ਖਾਲਸਾ ਕਾ ਪੁਨ: ਉਤਕਰਥ।”

ਅਥ 'ਪ੍ਰੀਏਮੀਨੈਂਸ ਆਫ ਦਿ ਖਾਲਸਾ' ਕਾ ਮਤਲਬ ਆਮ ਭਾਸਾ ਮੋਂ ਯਹੀ ਹੁਆ ਕਿ ਔਰ ਲੋਗਾਂ ਸੇ ਜਾਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖਾਲਸਾ ਪਥ ਕੇ ਸਦਸ਼ਾਂ ਕੋ ਹੋਂਗੇ। ਪ੍ਰੀਏਮੀਨੈਂਸ ਖਾਲਸਾ ਪਥ ਕੀ ਹੋਗੀ, ਔਰ ਲੋਗਾਂ ਕੀ ਨਹੀਂ। ੧੯੭੩ ਮੋਂ ਯਹ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਪਾਸ ਹੁਆ। ਸ਼ਿਰੋਮਣਿ ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਰਅਸਲ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਾਂ ਕੋ ਤਥ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਕਾਧਮ ਹੁੰਈ। ਨਨਕਾਨਾ ਸਾਫ਼ਬ ਮੋਂ ਜੋ ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਨੇਜਰ ਥੇ, ਵਹ ਮਿਸ਼ਨੈਜਰਮੈਂਟ ਕਰ ਰਹੇ ਥੇ, ਜਿਸਕੇ ਲਿਏ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹ ਹੁਆ, ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਔਰ ਸਾਂਸਕ੃ਤਿਕ ਮਾਮਲੇ ਮੋਂ। ਜਹਾਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਅਨੰਦਾਜਾ ਹੈ, ਉਨਕਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀਮਿਤ ਥਾ। ਧੀਰੇ—ਧੀਰੇ ਉਸਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਿਯਾ ਔਰ ਹਮਾਰੀ ਗਲਤੀ ਕੀ ਵਜ਼ਹ ਸੇ, ਹਮਾਰੇ ਨੇਤਾਓਂ ਕੀ ਗਲਤੀ ਕੀ ਵਜ਼ਹ ਸੇ, ਆਜ ਹਮ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਮੋਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੈਂ। ਅਥ ਸਥਾਨ ਪਰ ਯਹ ਬਾਤ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਮੋਂ ਬਾਤ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਅਕਤੂਬਰ ਕੇ ਆਖਿਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਮੋਂ ਇੰਦਿਰਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁਝਾਕੋ ਬੁਲਾਯਾ। ਮੇਰੀ ਉਨਕੀ ਕੋਈ ੪੦—੪੫ ਮਿਨਟ ਤਕ ਬਾਤਚੀਤ ਹੁੰਈ। ਮੈਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਸੇ ਉਨਸੇ ਬਾਤਾਂ ਕੀ। ਮੈਨੇ ਇੰਦਿਰਾ ਜੀ ਸੇ ਕਹਾ ਕਿ (ਮੈਂ ਚਾਹਤਾ ਥਾ ਕਿ ਵਹ ਯਹਾਂ ਹੋਤੀਂ, ਲੇਕਿਨ ਵਹ ਯਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਜੋ ਕੁਛ ਹੁਆ ਹੈ, ਯਹ ਆਪਕੀ ਗਲਤੀ ਕੇ ਕਾਰਣ ਹੁਆ ਹੈ। ਸਾਮ੍ਰਦਾਇਕ, ਜਾਤਿਗਤ, ਭਾ਷ਾਈ ਮੈਦਭਾਵ, ਯਹ ਸਥਾਨ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ ਨੇਤ੍ਰਤਵ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਸੇ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਮੋਂ ਹੈ, ਕੀ ਗਲਤ ਨੀਤਿਯਾਂ ਕੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਇੱਕ ਪੈਟਰਨ ਸੇਟ ਕਰ ਦਿਯਾ, ਜਿਸਕਾ ਨਤੀਜਾ ਯਹ ਹੁਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੇ ਭੀ ਵਹੀ ਨੀਤਿ ਅਪਨਾਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੀ, ਜੋ ਆਪਨੇ ਅਪਨਾਈ। ਸਥਾਨ ਕੋ ਵੋਟ ਕੀ ਫਿਕਰ ਥੀ। ਵੋਟ ਮਿਲ ਜਾਏ ਕਿਸੀ ਸੂਰਤ ਮੋਂ, ਕਿਸੀ ਭੀ ਸ਼ਰਤ ਪਰ ਔਰ ਹਮ ਸਜ਼ਾ ਮੋਂ ਆ ਜਾਏ। ਪੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਮੋਂ ਨ ਆ ਪਾਏ, ਤੋ ਕੁਛ ਮੋਂ ਆ ਜਾਏ। ਲੇਕਿਨ ਜਿਸ ਢੰਗ ਸੇ ਹੋ, ਵੋਟ ਮਾਂਗੇ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਸੇ ਹੋ, ਲੋਗਾਂ ਸੇ ਅਪੀਲ ਕੀ ਜਾਏ, ਚਾਹੇ ਉਸਕੇ ਨਤੀਜਾਂ ਕੇ ਤੌਰ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਟੁਕੜੇ ਕਿਥੋਂ ਨ ਹੋ ਜਾਏ, ਮਸਲਨ ਧਰਮ ਕੀ ਬਾਤ, ਸਾਮ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਕੀ ਬਾਤ।

ਧਾਰ्मਿਕ ਸੰਗਠਨ ਔਰ ਰਾਜਨੀਤਿ

ਪਂਡਿਤ ਜੀ ਕਹਾ ਕਰਤੇ ਥੇ ਔਰ ਹਮ ਸਬ ਲੋਗ ਕਹਾ ਕਰਤੇ ਥੇ ਕਿ ਸਾਮ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਜਾਤਿਵਾਦ ਔਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ, ਯੇ ਤੀਨਾਂ ਕਾਰਣ ਹਨੌ ਬਿਖਰਾਵ ਕੇ। ਲੇਕਿਨ ਹਮਨੇ ਕਿਆ ਕਿਆ ਸਾਮ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ?

ਮੈਂਨੇ ਇਨਦ੍ਰਿਆ ਜੀ ਸੇ ਯਹ ਕਹਾ ਕਿ ਹੋਨਾ ਯਹ ਚਾਹਿਏ ਥਾ ਕਿ ਜਬ ਦੇਸ਼ ਕਾ ਬੰਟਵਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸਕੇ ਲਿਏ ਨ ਮਾਲੂਮ ਕਿਤਨੇ ਲੋਗਾਂ ਨੇ ਤਕਲੀਫ ਉਠਾਈ, ਜੋ ਹਮ ਸ਼ਵਾਜ਼ ਦੇਖਤੇ ਥੇ, ਜੋ ਹਮਾਰੀ ਸਾਂਸਕ੃ਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਥੀ, ਜਿਸ ਪਰ ਹਮੇਂ ਗਰ੍ਵ ਥਾ, ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਦੋ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੋ ੧੬ ਅਗਸਤ ਕੋ ਪਣਿਡਤ ਨੇਹਰੂ ਕੋ ਯਹ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਏ ਥਾ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਕੇ ਲੋਗਾਂ ਕੋ ਅਪਨੇ ਧਰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇ ਲਿਏ, ਅਪਨੀ ਸਾਂਸਕ੃ਤਿਕ ਕੋ ਬੜਾਨੇ ਕੇ ਲਿਏ, ਸ਼ੈਕਾਕ ਸੰਸਥਾਨ ਖੋਲਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਛੂਟ ਹੋਗੀ, ਸੰਗਠਨ ਬਨਾਨੇ ਕਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਗਾ ਲੇਕਿਨ ਜਿਸ ਸੰਗਠਨ ਕੀ ਸਦਸ਼ਤਾ ਕਿਸੀ ਸਮ੍ਰਦਾਯ ਯਾ ਏਕ ਧਰਮਾਵਲਮੰਡੀ ਲੋਗਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਗੀ, ਉਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿ ਮੈਂ ਦੱਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਨੇ ਦਿਯਾ ਜਾਯੇਗਾ। ਮੁਸ਼ਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਬੰਟਵਾਰਾ ਕਰਾਯਾ। ਲੇਕਿਨ ਮੁਸ਼ਲਿਮ ਲੀਗ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਚਾਹੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹੋ, ਹਿੰਨ੍ਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਹੋ ਯਾ ਹਿੰਨ੍ਦੁਆਂ ਕਾ ਕੋਈ ਔਰ ਸੰਗਠਨ ਹੋ ਯਾ ਈਸਾਇਯਾਂ ਕਾ ਹੋ, ਏਕ ਹੀ ਧਰਮ ਕੇ ਮਾਨਨੇ ਵਾਲੇ ਲੋਗਾਂ ਤਕ ਜਿਸਕੀ ਸਦਸ਼ਤਾ ਸਹਦੂਦ ਹੋਗੀ, ਉਸੇ ਸਭੀ ਸ਼ਵਤਨ੍ਤਰਤਾਏਂ ਹੋਂਗੀ, ਸਿਵਾਇ ਇਸਕੇ ਕਿ ਵਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕ੍ਸ਼ੇਤਰ ਮੈਂ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਯਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਏ ਥਾ, ਲੇਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁਆ।

ਦੇਸ਼ ਆਜਾਦ ਹੁਆ ਔਰ ਪਾਂਚ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ਏਕ ਧਰਮਾਨ੍ਧ ਹਿੰਨ੍ਦੂ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਹਤਿਆ ਕਰ ਦੀ। ਉਸਕੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਦ ੩ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਕੋ ਅਪਨੀ ਵਿਧਾਯੀ ਹੈਸਿਯਤ ਮੈਂ ਸਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਏਕ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਪਾਸ ਕਿਯਾ। ਉਸੇ ਹੈਸਿਯਤ ਥੀ ਸਵਿਧਾਨ ਬਨਾਨੇ ਕੀ ਔਰ ਜੋ ਸੰਸਦ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਤੇ ਹਨੌ, ਵਿਧਾਨ ਬਨਾਨੇ ਕੀ। ਉਸੀ ਪਰ ਅਗਰ ਅਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਤਾ, ਤੋ ਆਜ ਦੇਸ਼ ਕੀ ਦੁਰਗਤਿ ਨ ਹੋਤੀ।

ਤੀਨ ਮਈ ਕੋ ਯਹ ਪ੍ਰਸ਼ਤਾਵ ਪਾਰਿਤ ਕਿਯਾ ਗਿਆ—

“ਚੂਂਕਿ ਲੋਕਤਂਤਰ ਕੋ ਉਚਿਤ ਰੂਪ ਸੇ ਚਲਾਨੇ ਔਰ ਰਾ਷ਟ੍ਰੀਯ ਏਕਤਾ ਮੈਂ ਵ੃ਦਿ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਕੇ ਲਿਏ ਯਹ ਅਤਿਵਾਖਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਕੋ ਭਾਰਤੀਯ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਸੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿਯਾ ਜਾਏ। ਸਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਭੀ ਐਸੇ ਸਾਮ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਗਠਨ ਕੋ, ਜੋ ਕਿ ਅਪਨੇ ਸਵਿਧਾਨ ਦ੍ਵਾਰਾ ਯਾ ਅਧਿਕਾਰਿਯਾਂ ਯਾ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦ੍ਵਾਰਾ ਕਿਯੇ ਗਿਆ ਕਾਰ੍ਯਾਂ, ਨਿਹਿਤ ਸੂਝ ਬੂਝ ਸੇ, ਅਪਨੇ ਸੰਗਠਨ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਭੀ ਵਕਤਿ ਕੋ ਧਰਮ, ਪ੍ਰਯਾਤਿ ਤਥਾ ਜਾਤਿ ਯਾ ਇਨਮੈਂ ਸੇ ਕਿਸੀ ਭੀ ਆਧਾਰ ਪਰ ਸਦਸ਼ਤਾ ਸੇ ਅਲਗ ਰਖਤਾ ਹੋ, ਸਮਾਜ ਕੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਾਂਸਕ੃ਤਿਕ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਤਥਾ ਸ਼ੈਕਾਕਿ ਸੂਲਭੂਤ

आवश्यकताओं को छोड़कर, किसी भी क्षेत्र में कार्य करने की अनुमति नहीं है तथा इसको रोकने के लिए वैधानिक और प्रशासनिक कदम उठाये जाने चाहिए।”

संविधान सभा ने यह प्रस्ताव पास किया था। मैंने इन्दिरा जी से कहा कि बहनजी, अगर खुद पण्डित जी ने यह काम नहीं किया, तो आपको ही करना चाहिए। मुझे तारीख तो याद नहीं है, मैंने अखबारों में पढ़ा था, इसी सदन में जब यह पूछा गया कि मुस्लिम लीग, जो दक्षिण में काम कर रही है, उसको क्यों बर्दाशत किया जा रहा है, तो पण्डित जी ने यह जवाब दिया था कि वह साम्रादायिक नहीं है, यह दूसरी ही मुस्लिम लीग है। खैर, मैंने इन्दिरा जी से कहा कि आप १९५९ में कांग्रेस अध्यक्ष बनीं और १९६० में प० नेहरू प्रधानमन्त्री थे। आप दोनों की रजामंदी से यह हुआ होगा—यह नहीं हो सकता कि आपने विरोध किया हो और वे चाहते हों या आप चाहती हों और उन्होंने विरोध किया हो, फिर भी यह हो गया हो। आपने मुस्लिम लीग से मिलकर केरल में मिली—जुली सरकार बना ली।

१९५९ में रबात में मुस्लिम देशों और मुस्लिम बहुल देशों की कॉन्फ्रेंस हुई। भारत सरकार ने श्री फखरुद्दीन अली अहमद को, जो कि उस वक्त औद्योगिक विकास मंत्री थे, अपना प्रतिनिधि बनाकर वहां भेजा। जो उनकी तैयारी समिति थी, उसने कहा कि आप हकदार नहीं हैं, क्योंकि इण्डिया न तो मुस्लिम राष्ट्र है और न ही मुस्लिम बहुल राष्ट्र है। टर्की ने कहा था कि हम मुस्लिम राष्ट्र जरूर हैं लेकिन हम धर्म निरपेक्ष राष्ट्र हैं। उन्होंने अपना प्रतिनिधि नहीं भेजा। इंडोनेशिया ने भी अपना प्रतिनिधि नहीं भेजा और यह कहा कि हम धर्मनिरपेक्षता में विश्वास करते हैं, इसलिए वहां पर जाना ठीक नहीं समझते हैं। यह तो दो मुस्लिम देशों का रवैया था लेकिन हमारे राजनीतिक नेता का यह रवैया था कि हमारा प्रतिनिधि वहां पर जाकर बैठे। जब पाकिस्तान ने एतराज किया, तो उनको मीटिंग छोड़नी पड़ी और हिन्दुस्तान की नाक एक तरह से सारी दुनिया के सामने कट गई। इसके बारे में उस वक्त बहुत सारे राष्ट्रवादी मुसलमानों ने भी एतराज किया था। मेरे पास उनके नाम मौजूद हैं। छागला साहब ने तो बहुत सख्त बयान दिया था कि वहां पर हमारा नुमाइन्दा क्यों भेजा गया। लेकिन इन्दिरा जी की मर्जी से वह वहां पर गये। इरादा इसके पीछे यह था कि मुस्लिम वोट्स को हासिल किया जाये। मौजूदा प्रधानमन्त्री ने ऐसा किया। हमारी तरफ से तो ऐसे कदम उठने चाहिए, जिससे लोग भूल जाएं कि कौन हिन्दू है और कौन मुसलमान है।

ਲੀਗ ਦੇ ਗਠਬੰਧਨ ਕਿਥੋਂ?

੧੯੭੦ ਮੈਂ ਕੇਰਲ ਮੈਂ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ (ਆਈ) ਮੁਸ਼ਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਥ ਚੁਨਾਵ ਲੱਭਨੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੌਨਕੋਂਸ ਹੋਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਮੈਂ ਲੋਗ ਐਤਰਾਜ ਕਰਤੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਕੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਧਰਮਨਿਰਾਪਤਕ ਹੈ, ਆਪਨੇ ਮੁਸ਼ਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਥ ਚੁਨਾਵ ਲੱਭਨੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਿਥੋਂ ਕਿਯਾ? ਕਹਾ ਜਾਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਮਨੇ ਉਨਕੇ ਸਾਥ ਚੁਨਾਵ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ, ਲੇਕਿਨ ਹਮਾਰੇ ਔਰ ਇਨਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਏਕ ਹਨ, ਇਸਲਿਏ ਉਨਕੇ ਸਾਥ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਕਾ ਕਿਥੋਂ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਹਮਾਰੇ ਇਨਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਏਕ ਹੈ—ਯਹ ਕਿਥੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ?

ਉਸਕੇ ਬਾਦ ਜਨਵਰੀ ਯਾ ਫਰਵਰੀ ੧੯੭੧ ਮੈਂ ਬਮ਼ਬਈ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਮੈਂ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ (ਆਈ) ਮੁਸ਼ਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਥ ਮਿਲਕਰ ਚੁਨਾਵ ਲੱਭਤੀ ਹੈ। ਕੇਰਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਕੋ ਇਨਕੀ ਨੇਤਾ ਯਹ ਕਹਕਰ ਫਰਕ ਕਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹਮਨੇ ਚੁਨਾਵ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ, ਯਹ ਚੁਨਕਰ ਆ ਗਿਆ, ਹਮਾਰਾ ਇਨਕਾ ਵ੃ਧਿਕਾਣ ਏਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਏਕ ਹੈ, ਇਸਲਿਏ ਮਿਲਕਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਨੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਪਾਂਚ—ਛਾਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਵਹ ਦਲੀਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਔਰ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ (ਆਈ) ਮੁਸ਼ਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਥ ਮਿਲਕਰ ਚੁਨਾਵ ਲੱਭਤੀ ਹੈ। ਯਹ ਇਨ ਦੀ ਰਵੈਧਾ ਰਹਾ ਹੈ, ਜਿਸਕੀ ਵਜ਼ਹ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸ਼ਤਾਨ ਮੈਂ ਆਜ ਜੋ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ, ਯਹ ਸਾਬ ਉਸੀ ਦੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਮੁਸ਼ਲਿਮ ਮਜ਼ਲਿਸ ਭੀ ਏਕ ਸਾਮਗਰਿਕ ਪਾਰਟੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਔਰ ਕੁਝ ਦੂਸਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲਕਰ ਚੁਨਾਵ ਲੱਭਾ—ਯਹ ਬਾਤ ਠੀਕ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ, ਤੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੋਤਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਸ਼ੀਕਾਰ ਕਰਤਾ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਨਕਲ ਹਮਨੇ ਆਪਕੇ (ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ) ਲੀਡਰ ਕੀ ਕੀ। ਉਸ ਮੈਂ ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਹੈ ਔਰ ਚਾਰ—ਪਾਂਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਹੀਂ, ਸਾਬ ਮਿਲਕਰ ਚੁਨਾਵ ਲੱਭਾ। ਮੈਂ ਪਹਲੇ ਹੀ ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਕਹ ਚੁਕਾ ਹਾਂ—ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਸਾਬ ਬੜੀ ਪਾਰਟੀ ਹੈ, ਜਿਸਕਾ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਬ ਪੁਰਾਨਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਸਾਬ ਪਹਲੇ ਐਸਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਿਯਾ। ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੇ ਭੀ ਉਸੀ ਤਰੀਕੇ ਪਰ ਕੋਣਿਕਾ ਕੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਮਝਤਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗਲਤੀ ਕੀ ਹੈ। ਲਿਹਾਜਾ ਇਸ ਪਰ ਖੁਸ਼ ਹੋਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸੌਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਿਯਾ ਔਰ ਕਰੀਬ—ਕਰੀਬ ਸਾਮੀ ਵਿਪਕੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪਰ ਅਮਲ ਕਿਯਾ। ਇਸਲਿਏ ਬਿਨਾਂ ਇਸਕੇ ਕਿ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ (ਆਈ) ਯਹ ਸ਼ੀਕਾਰ ਕਰੇ ਕਿ ਗਲਤੀ ਕੀ ਹੈ, ਉਸਕੇ ਕੁਝ ਸਾਂਸਦ ਕਹਤੇ ਹਨ ਕਿ ਹਮਨੇ ਭੀ ਗਲਤੀ ਕੀ ਹੈ। ਹਮ ਜੋ ਕਹ ਚੁਕੇ ਹੈਂ—ਜੋ ਬੜੇ ਭਾਈ ਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀ, ਵਹੀ ਗਲਤੀ ਹਮਨੇ ਭੀ ਕੀ।

ਜਾਤਿਵਾਦ: ਜਿਮੇਦਾਰ ਕੌਨ?

ਅਬ ਜਾਤਿ ਦੀ ਬਾਤ ਕੋ ਲੀਜਿਯੇ। ਮੈਂਨੇ ਪੱਦਿਤ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨੇਹਰੂ ਦਾ ਨਾਮ

नहीं लिया, लेकिन यह बात सच है कि पंडित जी भी कश्मीरी पंडितों की कॉन्फ्रेंस में जाया करते थे। वे एक बार नहीं, अनेक बार उनकी कॉन्फ्रेंस में सम्मिलित हुए हैं। मैंने अपनी किताब में इसका हवाला दिया है, आप चाहें तो मैं उसको सुना देता हूँ। समय कम है, इसलिए नहीं पढ़ूंगा, लेकिन एक बार मैंने इन्दिरा जी के सामने भी कहा था कि ऐसे बहुत से सम्मानित कांग्रेसजन हैं, जिनका मैं बहुत आदर करता हूँ, वे इस तरह की कास्ट-कॉन्फ्रेंस में हिस्सा लेते हैं। एक बार पी.सी.सी. की एकजीक्यूटिव में यह सवाल उठाया कि क्या एकजीक्यूटिव के सदस्य को कास्ट कॉन्फ्रेंस में जाना चाहिए? कुछ मुखालफत के बाद यह तय हुआ कि नहीं जाना चाहिए। लेकिन मेरे एक बुजुर्ग नेता थे, जिनकी मेरे मन में सबसे ज्यादा इज्जत थी—मैंने कहा,—‘बाबूजी, आप खत्री समाज की कॉन्फ्रेंस में कानपुर गए थे।’ मैं टण्डन जी की तरफ इशारा कर रहा हूँ। मैं कोई ऐसी बात नहीं कह रहा हूँ जो असंगत हो। मैं कह रहा हूँ कि हमारे राजनीतिक नेतृत्व ने शुरू में गलती की है और उसकी ज्यादा जिम्मेदारी शासक दल की है, जिसमें हमारे करीब—करीब सारे नेता शामिल थे। दूसरे लोगों ने भी नकल की, यह मैं शुरू में ही कह चुका हूँ। पंजाब की जो बात है, वहां तो आग लगी हुई है।

अब इन्दिरा जी जोर दे रही हैं, मेरे पास उनकी स्पीचें हैं, रोज उनकी स्पीच हो रही है कि यूनिटी की ज़रूरत है, साम्रादायिकता बढ़ रही है, जातिवाद बढ़ रहा है। मैं जानना चाहता हूँ कि साम्रादायिकता को बढ़ाया है, तो किसने बढ़ाया है? सबसे ज्यादा इन्होंने बढ़ाया है। जातिवाद भी इन्होंने ही बढ़ाया है। अगर आप कहते हैं कि मैंने बढ़ाया है, तो कोई यह बात बतला नहीं सकता कि मैं कभी जाति कॉन्फ्रेंस में गया हूँ। शुरू से ही, जबसे मैंने होश संभाला, मैंने कहा है कि जाति को मैं हिन्दुस्तान के पतन का सबसे बड़ा कारण समझता हूँ, जिसकी वजह से देश बर्बाद हुआ है। पंडित नेहरू को यह मालूम होना चाहिए था कि अंदरूनी कमियों की वजह से देश गुलाम हुआ, जिसमें एक बड़ा कारण जातिवाद भी था। मैं कभी जाट सभा में नहीं गया और न किसी तरीके से इस चीज को बढ़ाया है। आप अपने (इंका मंत्रियों के) डिपार्टमेंट में जाकर देखिये, जो मैंने काम किया है। कभी जाति के बारे में किसी को कोई शिकायत नहीं हुई। जाति में मेरा विश्वास नहीं है।

मैं यह कह रहा था कि आजकल इन्दिरा जी बहुत कुछ कह रही हैं कि विभाजक तत्त्व देश में मजबूत हो रहे हैं और यह हो रहा है, वह हो रहा है। बिल्कुल ठीक है, लेकिन मैं अर्ज करना चाहता हूँ कि इन विभाजक तत्त्वों को किसने मजबूत किया है? सारे देश में जहां भी कांग्रेस

(ਆਈ) ਕੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਆਪ ਕੈਬਿਨੇਟ ਕਾ ਗਠਨ ਦੇਖ ਲੀਜਿਏ, ਅੱਲ ਇਣਿਡਿਆ ਕਾ ਦੇਖ ਲੋਂ ਔਰ ਧੂੰ ਪੀ੦ ਕੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕੋ ਦੇਖ ਲੋਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰਹ ਸੇ ਵਹਾਂ ਪਰ ਨਿਯੁਕਤਿਆਂ ਹੋਤੀ ਹਨ, ਕਿਸ ਤਰਹ ਸੇ ਵਹਾਂ ਪਰ ਪ੍ਰੋਨਤਿਆਂ ਹੋਤੀ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸਕੀ ਤਫਸੀਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਨਾ ਚਾਹਤਾ। ਮੇਰੇ ਕਹਨੇ ਕਾ ਮਤਲਬ ਯਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਾਨਦਾਇਕਤਾ ਕੋ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸੀ ਨੇਤਾਓਂ ਨੇ ਬਢਾਯਾ ਹੈ ਔਰ ਜਾਤਿਵਾਦ ਕੋ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸਮੈਨ ਲਾਯੇ ਹਨ।

ਰਾ਷ਟ੍ਰਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਸਮਸਥਾ

ਜਹਾਂ ਤਕ ਭਾਸਾਵਾਦ ਕੀ ਬਾਤ ਹੈ, ਹਿੰਦੀ ਕੋ ਪੂਹ—ਪੂਹ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਯਾ ਔਰ ਕਹਾ 'ਨੋ ਨੋ, ਵੀ ਆਰ ਵਨ ਨੇਸ਼ਨ।' ੩੧ ਵਰ્਷ ਪਹਲੇ ੧੯੫੩ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂਨੇ ਕਹਾ ਥਾ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਕੋ ਕਿਸੀ ਪਰ ਲਾਦਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਯੇਗਾ ਲੇਕਿਨ ਹਿੰਦੀ ਕੋ ਰਾ਷ਟ੍ਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਨਨਾ ਹੈ। ਮਾਨਾ, ਹਿੰਦੀ ਕੋ ਲਾਦਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਔਰ ਸਾਂਵਿਧਾਨ ਮੈਂ ਲਾਦਨੇ ਕੀ ਕੋਈ ਬਾਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਵਾਯ ਤਮਿਲਨਾਡੂ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਆਂ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਮਾਨਾ ਥਾ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਰਖਨੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਰਖਨੀ ਹੈ, ਚਲਿਏ ਹਿੰਦੀ ਨ ਸਹੀ। ਤੋ ਜਿਨ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਏਤਰਾਜ ਕਿਯਾ ਹੈ, ਉਨਕੋ ਬੁਲਾਕਰ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਧੇ ਕਿ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋ ਰਖਨਾ ਹੈ। ਸਾਂਕੂਤ ਰਖ ਲੀਜਿਏ ਔਰ ਕੁਛ ਲੋਗਾਂ ਕਾ ਜੋ ਯਹ ਖਾਲ ਹੈ ਕਿ ਯਹ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਤੋ ਐਸੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੪—੬ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਆਸਾਨੀ ਸੇ ਸੀਖਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ ਔਰ ਮੇਰਾ ਕਹਨਾ ਤੋ ਯਹ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਮੁਲਕ ਕੋ ਏਕ ਰਾ਷ਟ੍ਰ ਰਹਨਾ ਹੈ, ਤੋ ਏਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਨੀ ਚਾਹਿਏ, ਏਕ ਜੁਬਾਨ ਹੋਨੀ ਚਾਹਿਏ।

ਅਭੀ ਆਪਕਾ ਏਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਮੰਡਲ ਚੀਨ ਗਿਆ ਥਾ। ਵਹਾਂ ਸਥਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਮੈਂ ਬੋਲੇ। ਚੀਨ ਕੇ ਲੋਗਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਕਿ ਆਪਕੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਗ ਵਹਾਂ ਗਿਆ ਥੇ, ਕਿਸੀ ਕੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਥਾ। ਇਸ ਬਾਤ ਕਾ ਮਜਾਕ ਹੁਆ ਔਰ ਬਾਰਾਬਰ ਮਜਾਕ ਉਡਤਾ ਰਹਾ ਹੈ। ਯਹ ਸਿਥਿਤੀ ਨੇਤ੍ਰੂਤਵ ਕੀ ਗਲਤੀ ਕੀ ਵਜ਼ਹ ਸੇ ਹੁੰਈ ਹੈ।

ਅਬ ਸਵਾਲ ਯਹ ਹੈ ਕਿ ਆਜ ਜੋ ਕੁਛ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ, ਇਸਕੇ ਪੀਛੇ ਭੀ ਰਾਜਨੀਤਿ ਹੈ। ਮੁੜੇ ਏਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਜ਼ਮਾਂ ਕੇ ਨਾਮ ਲੇਨੇ ਪੱਧਰ ਹੈਂ, ਜਿਨਕਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੇਨਾ ਚਾਹਤਾ ਥਾ। ਕਿਝੋਂਕਿ, ਸਦਨ ਮੈਂ ਜਬ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਪਰ ਗੈਰ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ, ਤੋ ਮੁੜੇ ਨਾਮ ਲੇਨਾ ਪੱਧੇਗਾ ਔਰ ਉਨਕਾ ਨਾਮ ਲੇਨਾ ਪੱਧੇਗਾ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸ਼ਤਾਨ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਕੇ ਸਥਾਨੇ ਬਡੇ ਪਦ ਪਰ ਆਸੀਨ ਹਨ। ੧੯੭੭ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਕਾਂਗ੍ਰੇਸ—ਹੁਕਮਤ ਥੀ। ਉਸਕੇ ਬਾਦ ੧੯੭੭ ਮੈਂ ਜਬ ਸਥਾਨੇ ਜਗਹ ਦੂਜੀ ਸਰਕਾਰ ਆਈ, ਤੋ ਪੰਜਾਬ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੱਤ ਯਹ ਕੋਇ ਸ਼ਿਖ ਕੀ ਗਈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਕੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਭੀ ਸ਼ਿਗ੍ਗੂਫਾ ਖਡਾ ਕਿਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਔਰ ਕੋਈ ਕਾਰਘਵਾਹੀ ਕਰਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀ ਗਿਆ। ਉਸਕੀ

तफसील में मैं नहीं जाऊँगा। मेरे पास लेख है। आप उसे पढ़ करके मुझसे बात कर लेना, अगर आप सचाई जानना चाहते हों तो उसे पढ़ना।

यह 'सण्डे' (मैगजीन) है—२५ अप्रैल से १ मई तक की और यह कलकत्ता से निकलती है। यह आनन्द बाज़ार पत्रिका का पब्लिकेशन है। उसके जो वाक्य हैं, उन्हें मैं पढ़ देता हूँ—

"इस प्रकार दल खालसा, उग्रवादी सिखों का संगठन, जो कि एक अलग खालिस्तान की वकालत कर रहा है और पिछले सितम्बर में जो इण्डियन एयर लाइंस के बोइंग ७३७ का अपहरण कर पाकिस्तान ले जाने के पीछे था, केन्द्रीय गृह मंत्री ज्ञानी जैलसिंह से संरक्षण पाता है।"

यह गवाही उसकी है, जो कि अपहरण करने वाले लोगों का लीडर था। वे लोग गिरफ्तार हो गये। पुलिस के सामने उस (अपराधी) ने स्वीकार किया और कहा कि हमारे १७ बहुत बड़े—बड़े सक्रिय हमदर्द हैं, १७ आफीसर्स हैं जिनमें लीडिंग पब्लिक लाईफ के लोग हैं। वह उनके नाम बताता है। इस लेख में उन लोगों के नाम लिखे हुए हैं जो कि ज्ञानी जैलसिंह के दोस्त हैं, उनके अजीज हैं, उनके नियुक्त किये हुए हैं।

(जिस समय चौधरी साहब इस सन्दर्भ में बोल रहे थे, उस समय संसदीय कार्य, खेल और आवास मन्त्री श्री बूटासिंह ने आपत्ति प्रकट करते हुए कहा कि वह संसदीय नियमों के अनुसार राष्ट्रपति महोदय के नाम का उल्लेख नहीं कर सकते। इस पर चौधरी साहब ने स्पष्ट किया कि वह श्री ज्ञानी जैलसिंह के नाम का उल्लेख भारत के राष्ट्रपति के रूप में नहीं बल्कि तत्कालीन गृहमन्त्री के रूप में कर रहे हैं।

सांसद श्री आर० एल० भाटिया तथा श्री बूटा सिंह ने कहा कि यह कोई सबूत नहीं है तथा यह गृहमन्त्री के खिलाफ साजिश भी हो सकती है। इस पर चौधरी साहब ने कहा कि तत्कालीन गृहमन्त्री को उसी समय इस सन्दर्भ में स्पष्टीकरण देना चाहिए था, इसका खंडन करना चाहिए था, किन्तु उन्होंने ऐसा नहीं किया।)

खालिस्तान की मांग के पीछे बाहरी हाथ होने की बात भी की जाती है। एक—दो देशों के नाम भी लिये गये हैं। कुछ मुल्क हमारे देश को टुकड़े—टुकड़े देखना चाहते हैं। अगर बदकिस्मती से देश बंटा, तो यह इस देश के नेतृत्व की गलतियों के कारण होगा। वैसे देश बंटेगा नहीं। आज हम देख रहे हैं कि यू.एस.ए. का क्या रवैया है, कनेडियंस का क्या रवैया है। ब्रिटिश हाई कोर्ट के चीफ जस्टिस लेविंगटन ने जिस तरीके का फैसला दिया है, उससे बाहर के देशों के स्वार्थों का पता लगता है।

ਭਿੰਡਰਾਂਗਲਾ: ਹੀਰੋ ਕਿਸਨੇ ਬਨਾਯਾ?

ਕਿਆ ਗੁਰੂਦਵਾਰਾਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੇ ਲਿਏ ਯਾ ਕਿਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਪਰ, ਕੋਈ ਅਪਰਾਧੀ ਯਾ ਪੁਲਿਸ ਜਿਸ ਪਰ ਸ਼ਕ ਕਰਤੀ ਹੋ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਪਰਾਧ ਕਿਯਾ ਹੈ, ਐਸਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ, ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ? ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਮੈਂ ਮੈਨੇ ਇੰਦਿਰਾ ਜੀ ਕੋ ਪਤ੍ਰ ਲਿਖਾ ਹੈ। ਮੈਨੇ ਉਸਮੇਂ ਯਹ ਭੀ ਲਿਖਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਨ ਭਿੰਡਰਾਂਗਲਾ ਪਰ ਲਾਲਾ ਜਗਤਨਾਰਾਧਨ ਕੇ ਕਲ਼ਕ ਕਾ ਆਰੋਪ ਥਾ। ਆਰੋਪ ਗਲਤ ਹੋਗਾ, ਲੇਕਿਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨਕੋ ਗਿਰਪਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਯਾ। ਉਲ੍ਟੇ ਰੇਡਿਓ ਪਰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀ ਕਿ ਉਨਕਾ ਵਾਰਾਂਟ ਜਾਰੀ ਹੁਆ ਹੈ। ਰੇਡਿਓ ਪਰ ਯਹ ਬਾਤ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀ ਜਾਤੀ ਹੈ। ਇਸਕੇ ਬਾਦ ਸਤਨ ਭਿੰਡਰਾਂਗਲਾ ਯਹ ਕਹਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਫਲਾਂ ਜਗਹ, ਫਲਾਂ ਵਕਤ ਔਰ ਫਲਾਂ ਤਾਰੀਖ ਕੋ ਮੈਂ ਅਪਨੇ ਆਪਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੁੰਗ। ਲਾਖ—ਦੋ ਲਾਖ ਲੋਗ ਇਕਛੇ ਹਏ ਔਰ ਸਰਕਾਰ ਚੁਪਚਾਪ ਦੇਖਤੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਭੀ ਮੈਨੇ ਇੰਦਿਰਾਜੀ ਕੋ ਲਿਖਾ ਥਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰਹ ਸੇ ਉਸਕਾ ਸਿਰ ਊੰਚਾ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਹੁਆ ਐਸਾ? ਯਹ ਕਿਸਕੀ ਗਲਤੀ ਹੈ? ਯਹ ਗਲਤੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਹੈ। ਉਸ ਗਲਤੀ ਕੋ ਬਤਾਨੇ ਕਾ ਹਕ ਹਮਕੋ ਹੋਨਾ ਚਾਹਿਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਮ ਭੀ ਇਸ ਮੁੱਲਕ ਕੇ ਰਹਨੇ ਵਾਲੇ ਹੈਂ।

ਧੀਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਖਧਿਮੰਤ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੱਹ ਪਤ੍ਰ ਲਿਖਤੇ ਹੈਂ ਜ਼ਾਨੀ ਜੈਲਸਿੱਹ ਜੀ ਕੋ ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਆਦਮਿਯਾਂ ਕੇ ਸਾਥ ਭਿੰਡਰਾਂਗਲਾ ਬਿਨਾ ਲਾਯਸੈਂਸ ਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕੇ ਸਾਥ ਦਿੱਲੀ ਆ ਰਹੇ ਹੈਂ। ਵੇ ਤੀਨ ਹਫ਼ਤੇ ਧਾਂ ਪਰ ਰਹਤੇ ਹੈਂ। ਬਿਨਾ ਲਾਯਸੈਂਸ ਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕੋ ਬਸ ਕੀ ਛਤ ਪਰ ਰਖਕਰ ਰਾਤਣਡ ਲੇਤੇ ਹੈਂ। ਮੈਨੇ ਇੰਦਿਰਾ ਜੀ ਕੋ ਲਿਖਾ ਕਿ ਇਤਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਹਤਵ ਕੀ ਬਾਤ ਆਪਕੀ ਇਤਿਲਾ ਮੈਂ ਨ ਹੋ, ਯਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ। ਬਾਕਾਧਦਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਮੈਂ ਖਬਰੋਂ ਛਪਤੀ ਹੈਂ, ਲੇਕਿਨ ਕੋਈ ਗਿਰਪਤਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ। ਇਸਸੇ ਯਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਾਲੇ ਕਿ ਵਹ ਕਾਨੂੰਨ ਸੇ ਊਪਰ ਹੈਂ, ਵਹ ਕਾਨੂੰਨ ਕੀ ਗਿਰਪਤ ਸੇ ਭੀ ਬਾਹਰ ਹੈਂ। ਇਸਸੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਗਾਂ ਪਰ ਕਿਧੂ ਅਸਰ ਪੜੇਗਾ?

ਆਜ ਤਕ ੧੦੦ ਆਦਮਿਯਾਂ ਕਾ ਖੂਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ। ੧੦੧ਵੀਂ ਹਤਿਆ ਪੁਲਿਸ ਕੇ ੳ੦ ਆਈ੦ ਜੀ੦ ਕੀ ਹੁੰਈ। ੧੦੨ਵੀਂ ਹਤਿਆ ਆਜ ਪਟਿਆਲਾ ਮੈਂ ਯਾ ਕਿਸੀ ਅਨ੍ਯ ਜਗਹ ਪਰ ਹੁੰਈ ਹੈ। ਵਹਾਂ ਪਰ ਇਸਸੇ ਜੋ ਤਨਾਵ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ, ਉਸਸੇ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਵਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਤਿਆ ਹੈ। ਏਕ ਆਦਮੀ ਪਰ ਭੀ ਸੁਕਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲ ਰਹਾ ਹੈ। ਸੁਝੋ ਲਗਤਾ ਯਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੱਹ ਕਾਨੂੰਨ ਔਰ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਕੇ ਮਾਮਲੇ ਮੈਂ ਕੁਛ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਸ਼ਵਤੰਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹੈਂ। ਵੇ ਧਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਲੇਤੇ ਹੈਂ। ਮੈਨੇ ਇੰਦਿਰਾਜੀ ਕੋ ਲਿਖ ਦਿਯਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਨੇ ਸਤਨ ਭਿੰਡਰਾਂਗਲਾ ਕੋ ਹੀਰੋ ਬਨਾਯਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਵਾਸ ਕੇ ਕਿਆ ਮਾਧਨੇ ਹੈਂ? ਠੀਕ ਹੈ, ਵਹ ਮੰਦਿਰ ਹੈ। ਕਿਆ ਦੁਨਿਆ ਕੇ ਕਿਸੀ ਮੰਦਿਰ, ਸਿੱਖਿਦ ਯਾ ਗਿਰਜਾਘਰ ਮੈਂ ਅਪਰਾਧੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਤੋ ਉਸਕੋ ਗਿਰਪਤਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਯਾ ਜਾ ਸਕਤਾ?

ਇਤਨਾ ਬੜਾ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਮਾਰਾ ਗਿਆ ਔਰ ਪੁਲਿਸ ਕਹਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੋਲੀ

यहां से आई है, गोली वहां से आई है। इस मामले की तहकीकात पुलिस नहीं कर सकती। क्यों नहीं कर सकती? मैंने इन्दिरा जी को पत्र लिखा है और उन्होंने २५ मार्च को जवाब दिया है—

“साम्प्रदायिक तत्त्वों से कड़ाई से निपटने की अपनी इच्छा की सदाशयता को हमें सिद्ध नहीं करना है।”

अपने लिए साम्प्रदायिक तत्त्वों के खिलाफ कुछ भी कह लीजिए लेकिन आपने ठीक तरह से डील नहीं किया है।

“समाज विरोधी तत्त्वों को गुरुद्वारों में शरण देने के बारे में हमें निश्चित रूप से चिन्ता है। लेकिन गुरुद्वारों में पुलिस भेजने के आपके सुझाव की गम्भीर प्रतिक्रिया होगी।”

अगर आप देश पर शासन नहीं कर सकती हैं, तो आपको इस्तीफा दे देना चाहिए। आप सबसे बड़े अपराधी को गिरफ्तार नहीं कर सकते हैं? क्यों? जो हत्या, जुल्म और डकैती करता है, स्टैन गन लेकर चलता है और मैं तो भिंडरांवाले के बारे में कहूँगा कि १०—२० आदमी उसके साथ चलते हैं। वहां सैकड़ों आदमी मौजूद हैं। पुलिस अन्दर नहीं जा सकती, क्योंकि उसकी प्रतिक्रिया खराब होगी। यह कोई व्याख्यान देने वाली जगह नहीं है, यह धर्म—स्थान है, जहां गुरु ग्रंथ साहब या पुराण का पाठ किया जा सकता है। कहीं जब यह आभास दिया जायेगा कि अमुक जाति और अमुक किस्म के लोग कानून के ऊपर हैं, तब कैसे काम चलेगा?

एक बात यह है कि यूनिवर्सिटी में कोई आदमी या पुलिस नहीं जा सकती है, जब तक वाइस चांसलर की इजाजत न हो। मैं जब होम मिनिस्टर हुआ तो मैंने सबसे पहले यह आर्डर किया कि ‘उत्तर प्रदेश का प्रत्येक इंच भाग पुलिस कार्य क्षेत्र में है। उन्हें वाइस चांसलर की इजाजत की ज़रूरत नहीं है।’ तब एक कुत्ता भी नहीं भौंका, क्योंकि उन्हें यह मालूम था कि मैं अपनी बात पर फिर से विचार करने वाला व्यक्ति नहीं था। अब सवाल यह है कि इस मामले से कैसे निपटा जाये? जब तक कानून लागू नहीं किया जायेगा, तब तक यह बात बढ़ती ही रहेगी। लिहाजा कानून को लागू करना चाहिए, तब जाकर काम चलेगा। शिकायतों को शिकायत हल करने के तरीके से ही दूर किया जायेगा।

हिन्दू—सिख एक हैं

मैंने एक बार प्रेस कॉन्फ्रेंस में और इन्दिरा जी से अलग से भी कहा कि

ਸਿਖ ਔਰ ਹਿੰਦੂ ਦੋ ਨਹੀਂ ਹੈਂ—ਧੇ ਏਕ ਹੈਂ। ਹਿੰਦੂ ਕਾ ਸ਼ਰੀਰ ਔਰ ਰਕਤ ਸਿਖ ਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖ ਕਾ ਰਕਤ ਔਰ ਹਣਿਆਂ ਹਿੰਦੂ ਕੀ ਹੈਂ। ਗੁਰੂ ਲੋਗਾਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇ ਜ਼ਾਨ ਕੇ ਹਿਸਾਬ ਸੇ, ਹਿੰਦੁਆਂ ਕੀ ਖਾਤਿਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਕੇ ਜਮਾਨੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਰਹੇ ਥੇ, ਤੋ ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਨੇਤ੍ਰਤਵ ਦਿਯਾ। ਅਥ ਜੋ ਸੂਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਸਕੇ ਛੋਡ़ ਦੀਜਿਥੇ। ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੇ ਖਾਲ ਮੌਜੂਦ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੰਦੂ ਗੁਰੂਦਾਰੇ ਮੌਜੂਦ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਜਾਤੇ ਥੇ।

ਅਲਘਸਾਂਖਕ ਆਧੋਗ ਹਮਾਰੇ ਯਹਾਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਕੇ ਸ਼ਾਸਨ ਮੌਜੂਦ ਕਾਧਮ ਹੋ ਗਿਆ ਥਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮਾਂ ਵਕਿਂਗ ਕਮੇਟੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਥਾ। ਮੈਂ ਉਸੀ ਸਮਾਂ ਆਗਾ, ਲੇਕਿਨ ਕੁਛ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਮੈਂਨੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਭਾਈ ਸੇ ਕਹਾ, ਵੇ ਭੀ ਦੇਰ ਸੇ ਆਏ ਥੇ, ਮੈਂਨੇ ਕੈਬਿਨੇਟ ਸੇ ਤਥ ਕਰਾ ਲਿਆ ਕਿ ਅਲਘਸਾਂਖ ਆਧੋਗ ਸੇ ਸਮਸਥਾਏਂ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਗੇਂਗੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਮਨੇ ਸਵਾਲ ਤਠਾ ਥਾ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਅਲਘਸਾਂਖ ਮਾਨਾ ਜਾਂਦਾ ਥਾ ਯਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂਨੇ ਕਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮਾਨ੍ਹਾਂਗ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਗਲਤ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂਂ। ਬਹੁਤ ਖੁਲਕਰ ਔਰ ਸੀਧੀ ਬਾਤ ਕਹ ਰਹਾ ਹੂਂ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਔਰ ਜਗਦੰਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾੜੀ ਸੇ ਮੇਰੇ ਕੁਛ ਵਕਤਿਗਤ ਤਾਲਲੁਕਾਤ ਭੀ ਹੈਂ, ਕਿਥੋਂਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਔਰ ਮੈਂ ਏਕ ਹੀ ਜੇਲ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ ਥੇ। ਮੈਂਨੇ ਕਹਾ, ਯਹ ਬਤਾਇਥੇ ਕਿ ਅਲਘਸਾਂਖ ਕੀ ਪਰਿਆਸਾ ਕਿਆ ਹੈ? ਕਿਸੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕਹਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈਂ? ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦ ਲਿਖਾ ਹੈ? ਬਲਿਕ ਆਖਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਵਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਵੀ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀ, ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਮੰਤ੍ਰ ਲਿਖੇ ਹੈਂ, ਇਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹੈਂ, ਗੀਤ ਗਾਏ ਹੈਂ, ਕਿਸੀ ਨੇ ਕਮੀ ਕਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹੈਂ? ਹਿੰਦੂ ਫਿਰ ਕਿਥੋਂ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਪਾਠ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਮਤਥਾ ਟੇਕਤੇ ਹੈਂ ਗੁਰੂਦਾਰੇ ਮੌਜੂਦ?

ਜਹਾਂ ਤਕ ਦਰਸ਼ਨ ਕਾ ਸਮਖਨਥ ਹੈ, ਜੋ ਆਧਾਰ—ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ—ਆਤਮਾ ਕਾ ਰੂਪ ਬਦਲਨਾ, ਕਰਮ ਕਾ ਸਿਦ्धਾਂਤ, ਉਸਕੋ ਮੈਂ ਮਾਨਤਾ ਹੂਂ। ਹਰ ਮਜਹਬ ਮੌਜੂਦਾ—ਥੋਡਾ—ਥੋਡਾ ਫਰਕ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਤਫਾਕ ਸੇ ਆਈ ਸਮਾਜੀ ਹੂਂ। ਮੂਰਤੀ—ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੌਜੂਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਤਾ ਹੂਂ, ਅਵਤਾਰ, ਜਾਤਿ—ਪ੍ਰਥਾ ਔਰ ਸ਼ਾਦੀ ਮੌਜੂਦ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਤਾ ਹੂਂ, ਤੋ ਕਿਆ ਯਹ ਦਾਵਾ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੂਂ ਕਿ ਹਮ ਭੀ ਅਲਘਸਾਂਖ ਹੈਂ? ਮੁਸਲਿਮਾਨਾਂ ਮੈਂ ਭੀ ਅਲਗ ਫਿਰਕੇ ਹੈਂ। ਤੋ ਇਸ ਤਰਹ ਮੈਂ ਸਿਖਾਂ ਕੋ ਅਲਘਸਾਂਖ ਮਾਨਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਤੈਤੀਅਰ ਨਹੀਂ ਹੂਂ। ਉਨਕੇ ਪਾਸ ਇਸਕਾ ਕੋਈ ਜਗਾਬ ਨਹੀਂ ਥਾ ਔਰ ਵਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਕੇ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂਨੇ ਕੋਈ ਲੈਟਰ ਨਾਰਾਜਗੀ ਕਾ ਨਹੀਂ ਭੇਜਾ, ਕੋਈ ਬਧਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਯਾ, ਕੋਈ ਨਾਖੁਸ਼ੀ ਜਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕੀ ਤਥਾ ਸਮਾਂ ਸੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਔਰ ਅਲਘਸਾਂਖ ਆਧੋਗ ਨੇ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਯਾ।

ਧੀਰੇ—ਧੀਰੇ ਲੋਗਾਂ ਕੀ ਮਹਤਵਾਕਾਂਕਸ਼ਾਏਂ ਬਢਾਇਥੇ, ਗਲਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਲੋਗਾਂ ਕੋ ਗਲਤ ਰਾਸਤੇ ਪਰ ਲੇ ਜਾਇਥੇ, ਵੋਟ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਂਗੇਂ, ਜੋ ਵੋਟ ਕਾ ਇਤਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕੋ ਡਰਾਯਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਡਰਾ ਹੁਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਜਾਨਤਾ ਹੂਂ ਹਿੰਦੂ ਮੈਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਹੈਂ ਔਰ ਮੁੜਸੇ ਕਹਾ ਚਲਨੇ ਕੇ ਲਿਏ। ਮੈਂਨੇ ਕਹਾ ਨਹੀਂ, ਯਹ

ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੁਸੁ ਲੋਗ ਅਪਨੇ ਕੋ ਸ਼ਾਂਗਠਿਤ ਕਰੋ ਔਰ ਗੁਰੂਆਂ ਕਾ ਜਹਾਂ ਤਕ ਤਾਲਲੁਕ ਹੈ, ਗੁਰੂਦਵਾਰਾ ਯਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰਨਥ ਕਾ ਜਹਾਂ ਤਕ ਤਾਲਲੁਕ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਬਾਤ ਨ ਕਹੋ, ਜੋ ਕਿਸੀ ਕੋ ਕਡਵੀ ਲਗੇ ਯਾ ਬੁਰੀ ਲਗੇ। ਔਰ ਅਗਰ ਨਰਮ ਦਲ, ਜਿਸਕੇ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਹ ਬਾਦਲ ਹੈਂ, ਯਹ ਹਿੱਸਤ ਕਰਕੇ ਆਗੇ ਬਢ਼ਤੇ, ਤੋ ਯਹ ਨੌਬਤ ਨ ਆਤੀ, ਜੋ ਆਜ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਿਹਾਜਾ ਯਹ ਮਾਮੂਲੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਰ ਖਾਲਿਸ਼ਟਾਨ ਬਨ ਜਾਤਾ ਹੈ, ਤੋ ਕਲ ਕੋ ਔਰ ਸ਼ਤਾਨ ਬਨੇਗਾ। ਨਾਰਥ—ਈਸਟ ਇਣਿਡਿਆ ਕੇ ਅਨਦਰ, ਮੁੜੇ ਡਰ ਹੈ, ੨—੩ ਸਾਲ ਕੇ ਅਨਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਿਚਿਨ ਰਾਜਿ ਕੀ ਮਾਂਗ ਉਠਨੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਹਮ ਲੋਗ ਧਰਮ, ਜਾਤਿ, ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬ ਮੌਂ ਬੰਟ ਗਏ ਹੈਂ ਔਰ ਹਮਾਰੇ ਨੇਤਾ, ਜਿਨਮੈਂ ਵਾਸਤਵ ਮੌਂ ਬਡ਼ਪਣ ਥਾ, ਜੋ ਹਮਾਰੀ ਅਸਲੀ ਬਡੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਥੀ, ਜਿਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਕੋ ਆਜਾਦ ਕਰਾਯਾ ਥਾ, ਉਸਕੀ ਗਲਤੀ ਰਹੀ। ਜਿਤਨੀ ਪਾਰਿਵਾਰਿਕ ਹੈਂ ਕਰੀਬ—ਕਰੀਬ ਸ਼ਬਨੇ ਬਹੀ ਰਾਸਤਾ ਅਪਨਾਯਾ।

चौधरी चरण सिंह द्वारा रचित कृतियाँ

शिष्टाचार, १९४१. (२०१ पृष्ठ)

हाउ टू एबोलिश ज़मींदारी: हिवच एल्टरनेटिव सिस्टम टू एडाप्ट।
(ज़मींदारी उन्मूलन कैसे करें: किस वैकल्पिक प्रणाली को अपनाएं) १९४७.
इलाहाबाद: सुपरिन्टेन्डेन्ट प्रिंटिंग एंड स्टेशनरी, संयुक्त प्रांत।

एबोलिशन ऑफ ज़मींदारी: टू अल्टरनेटिव। (ज़मींदारी उन्मूलन: दो विकल्प) १९४७. किताबिस्तान, इलाहाबाद. (२६३ पृष्ठ)

एबोलिशन ऑफ ज़मींदारी इन यू० पी०: क्रिटिक अंसरड। (उत्तर प्रदेश में ज़मींदारी उन्मूलन: आलोचकों को जवाब) १९४९. इलाहाबाद: सुपरिन्टेन्डेन्ट प्रिंटिंग एंड स्टेशनरी, संयुक्त प्रांत।

व्हितहर कोआपरेटिव फार्मिंग? (सामूहिक खेती की दिशा?) १९५६. इलाहाबाद: सुपरिन्टेन्डेन्ट प्रिंटिंग एंड स्टेशनरी, उत्तर प्रदेश।

एग्रेसियन रिवोल्यूशन इन उत्तर प्रदेश। (उत्तर प्रदेश में कृषि क्रांति) १९५७.
प्रकाशन शाखा, सूचना विभाग, गवर्नमेंट ऑफ उत्तर प्रदेश १९५८ लखनऊ,
सुपरिन्टेन्डेन्ट, प्रिंटिंग एंड स्टेशनरी, उत्तर प्रदेश। (६६ पृष्ठ)

जॉइंट फार्मिंग एक्स-रैड: द प्रॉब्लम एंड इट्स सोल्यूशन। (संयुक्त खेती:
समस्या और समाधान) १९५९. किताबिस्तान, इलाहाबाद. (३२२ पृष्ठ)

इण्डियाज पॉवर्टी एण्ड इट्स सोल्यूशन। (भारत की गरीबी और उसका समाधान) १९६४. एशिया पब्लिशिंग हाउस, बम्बई। (५२७ पृष्ठ)

इण्डियन इकोनॉमिक पॉलिसी: दि गांधियन ब्लूप्रिंट। (भारत की अर्थनीति:
एक गांधीवादी रूपरेखा) १९७८. विकास पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली। (१२७ पृष्ठ)

इकोनॉमिक नाइटमेयर ऑफ इण्डिया: इट्स कॉज एण्ड क्योर। (भारत की भयावह आर्थिक स्थिति: कारन एवं निदान) १९८१. नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली। (५९८ पृष्ठ)

लैण्ड रिफॉर्म्स इन यू० पी० एण्ड दि कुलक्स। (उत्तर प्रदेश में भूमि सुधार एवं कुलक वर्ग) १९८६. विकास पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली। (२२० पृष्ठ)

‘विशिष्ट रचनाएः चौधरी चरण सिंह’ भारत के भूतपूर्व प्रधानमंत्री श्री चरण सिंह द्वारा १९६३ और १९८५ के बीच लिखित २२ महत्वपूर्ण लेखों और भाषणों का संग्रह है। इस पुस्तक के अध्ययन से आज का पाठक वर्ग जान सकेगा कि मौजूदा समय की चुनौतियां न तो नई हैं और न ही समाधानहीन। इनसे निपटने के लिए एक मन-स्रोत अथवा जिगरा चाहिए, जो निश्चय ही धरा-पुत्र चरण सिंह में था। उनका लेखन उस प्रकाशस्तंभ की तरह है जो समुद्र में भटके हुए जहाजों को किनारे तक आने का रास्ता दिखाता है। उनके लेखन के आलोक में हम मौजूदा चुनौतियों को सही परिप्रेक्ष्य में न केवल समझ सकते हैं अपितु उनका समाधान भी पा सकते हैं। इन लेखों में उनकी राजनीतिक, सामाजिक और आर्थिक दृष्टि के दर्शन होते हैं। विषयवस्तु की दृष्टि से इन लेखों को सामाजिक लेखन, आर्थिक लेखन, राजनीतिक लेखन एवं उपसंहार — चार खण्डों में विभाजित किया गया है।

चौधरी चरण सिंह की अध्यात्मिक अंतश्चेतना और राजनीतिक मेघा महर्षि दयानन्द सरस्वती एवं महात्मा गांधी से अनुप्रेरित रही, तो सरदार पटेल उनके नायक रहे। इन विभूतियों पर चौधरी साहब ने अपने विचार लेखों में प्रस्तुत किये हैं। जाति-प्रथा, आरक्षण, जनसंख्या नियंत्रण, राष्ट्रभाषा जैसे सामाजिक मुद्दों के साथ ही शिष्टाचार जैसे विरल विषय पर भी दो लेख खण्ड एक: सामाजिक लेखन में दिये गये हैं।

चौधरी साहब भारत की उन्नति का मूल आधार कृषि, हथकरघा और ग्रामीण भारत को मानते थे। उनकी दृष्टि में ग्रामीण भारत ही वह नियामक तत्व रहा जिसे प्रमुखता देकर देश को आर्थिक रूप से सशक्त बनाया जा सकता है, साथ ही बेरोजगारी जैसी विकट समस्या को भी दूर किया जा सकता है। उत्तर प्रदेश में भूमि सम्बंधी सुधारों और जर्मिंदारी समाप्त करने को लेकर चौधरी चरण सिंह पर धनी किसानों के पक्षधर होने के आरोप विरोधियों ने लगाये। उनका उन्होंने बेहद तार्किक ढंग से उत्तर दिया है। गांव-किसान और खेती के प्रति उपेक्षापूर्ण नीतियां एवं काले धन की समस्या जैसे तथा उपरोक्त विषयों पर केन्द्रित लेख खण्ड दो: आर्थिक लेखन के अन्तर्गत दिये गये हैं।

खण्ड तीन: राजनीतिक लेखन के अन्तर्गत भारत की लम्बी गुलामी के मूल कारणों का विश्लेषण, गांधी-चिंतन, देश में पहली गैर-कांग्रेसी जनता पार्टी की सरकार की आधारभूत नीतियां, देश विख्यात माया त्यागी कांड का समाजशास्त्रीय विश्लेषण, भाषा आधारित राज्यों के खतरे आदि मुद्दों के अलावा उनके नायक सरदार पटेल की स्मृति पर आधारित लेख हैं। इसी खण्ड में चौधरी साहब के ऐतिहासिक महत्व के दो भाषण भी संकलित हैं, जो लोकशाही पर संकट और राष्ट्रीय विघटन के खतरों के प्रति सचेत करते हैं।

अंतिम खण्ड चार: उपसंहार है, जिसमें चौधरी साहब ने राजनीति, समाज नीति और देश से सम्बंधित अधिकतर मुद्दों पर संक्षेप में अपने विचार प्रस्तुत किये हैं।

Charan Singh Archives